

Архітектурне планування єврейських дільниць

У статті досліджується недостатньо вивчене питання архітектурного планування «єврейських кварталів» міст Волині у часи активного містобудування, та значення цих культурних осередків для утвердження загальнолюдських норм співжиття. Акцентується увага на необхідності дослідження та збереження пам'яток єврейської культури.

В статье исследуется недостаточно изученный вопрос архитектурного планирования «еврейских кварталов» городов Волыни во времена активного градостроительства и значение этих культурных ячеек для утверждения общечеловеческих норм сожительства. Акцентируется внимание на необходимости исследования и сохранения памятников еврейской культуры.

The article is dedicated to the questions of the «Jewish quarters» architectural planning in the towns of Volhyn region during the period of active town building and the role of these cultural units in maintaining the universal norms of human coexistence. The need to research and preserve monuments of the Jewish culture is stressed.

Стрімко зростаючий інтерес до єврейської культурної спадщини в Україні, потреба визначення впливу різних етносів на формування архітектурного середовища міста, незадовільний сучасний стан збереження пам'яток архітектури, зумовлюють актуальність дослідження історії містобудування.

До часу утвердження української державності дослідження з єврейської тематики проводились дуже обмежено. Архітектура єврейських громад комплексно не розглядалася в науковій літературі, обмежуючись вивченням окремих пам'яток архітектури. Кожна з націй, яка тривалий час проживала в містах України, вносила вагомий внесок у створення образу міста, впродовж століть, створюючи під впливом місцевих традицій свою етнічну містобудівну культуру.

Довготривале проживання євреїв в окремих кварталах призводило до змін у структурі історично сформованих міст України.

Архітектурне планування єврейських діляниць підпорядковувалось певним закономірностям, зорієнтованим на етнічно-релігійні традиції євреїв. Таким чином, виникло специфічне архітектурне середовище, яке вплинуло на формування архітектурного образу міст України. Історичний розвиток також призводив до змін.

Магдебурзьке право передбачало роздільне проживання різних націй у містах. Міста отримують багатонаціональну структуру, де кожна етнічно-релігійна громада займає в структурі окремі вулиці чи квартали, керуючись власним управлінням, правами, використовуючи при цьому територію міста згідно етнічних містобудівельних традицій. Найбільший приплив єврейського населення припадає на кінець XVII – початок XVIII ст., коли у багатьох містах, знищених татарськими нападами, Північною війною та епідеміями, відбулося значне зменшення міського населення. Із ростом економічної кризи Речі Посполитої власники міст надавали євреям усе більше прав та привілеїв.

Входження євреїв у структуру міста було поступовим і відбувалося шляхом викупу, оренди, або побудови нових будинків, причому колишні власники переселялися на периферію міст, або передміські території. Забудова єврейської діляниці формувалась та територіально розвивалась, як правило, довкола синагоги, яка традиційно була духовним та композиційним центром архітектурно-просторового ансамблю й мала багатофункціональне призначення. Формування єврейських кварталів залежало від: існування обмежень або привілеїв для проживання в місті, функціонального призначення міста, професійної діяльності євреїв, топографії території, виділеної для поселення, величини міста та єврейської громади.

У формуванні архітектурно-просторового ансамблю єврейських діляниць спостерігається орієнтація на ідейний образ «граду Божого», який визначав стійкі символічні форми, що виражались в композиційному поєднанні споруд.

Традиційна забудова єврейської діляниці в середніх та малих містах включала: духовні інституції (синагогу, молитовні будинки); соціальні інституції (доми науки, школи, адміністративні будинки громади); інституції громадського обслуговування (ритуальні лазні (одночасно як і духовна інституція), будівлі ритуальної різні тварин); житлово-ремісничо-торгову забудову. У більших містах комплекс традиційної забудови включав також будинок шпиталю, суду, ратуші, притулки для сиріт та перестарілих, цехові товариства (купців, лі-

карів, адвокатів та ін.), гімназії, друкарні, театри, садибу рабина або цадика. У таких містах, окрім Великої синагоги, було декілька менших синагог, клойзів, молитовних будинків, цехових божниць. Найважливішими композиційними домінантами архітектурно-просторового ансамблю були – синагога та цвинтар, які одночасно посідали провідну ідеологічну роль.

Архітектурне вирішення забудови в середовищі єврейських дільниць перш за все залежало від майнового стану власників, впливів міського середовища та особливостей регіональної архітектури.

Повсякденне життя євреїв просторово організовувалося між двома центрами: синагогою й ринковою площею. У Волинських містах, що багато в чому розбудовувалися за рахунок єврейської ділової активності, єврейські житла переважно були розташовані навколо ринкової площі. Єврейська житлова забудова відрізнялася від місцевої української, що було пов'язано з тим, що житловий будинок водночас був місцем для складів і торгівлі, заїжджим двором, ремісничкою майстернею. Будинки, що тулилися один до одного та виступали фасадами на головні вулиці містечка, визначали його міський характер.

Будинки зводили на високому кам'яному цоколі, і вони мали один, півтора або два поверхи. Спочатку це був будинок дерев'яний, вибілений вапном, і завершувався чотирихилим, або двохилим дахом із фронтонами. Зовні будинок був прикрашений дерев'яним ганком і галереєю на другому поверсі з різьбленими стовпчиками-балясинами або дерев'яною обшивкою. До відкритих галерей збігали зовнішні сходи. Це відзначало єврейські будинки. Простір будинку, з ростом родини та її потреб, міг збільшуватися вперед, виходячи фасадом на частину вулиці, або розгортатися всередину дворової території. До будинку прибудовували дерев'яні веранди. В іншому випадку будівлі розвивалися всередину, засвоюючи всю територію, аж до виходу на паралельну вулицю, або «зростали» доти, поки не зустрічалися торцями з такими самими зростаючими будинками із сусідньої вулиці.

До характерних особливостей житлової архітектури єврейських дільниць слід віднести першу чергу функціональні особливості, пов'язані із професійною діяльністю євреїв (поєднання житлових будинків із ремісничими будівлями, кошарними крамницями, торговими ятками, улаштування заїздів). Будинок розділявся на кілька частин. Перша, що виходила на вулицю, була приміщенням крамниці або парадною кімнатою. Для залучення клієнтів і покупців зовнішню

частину будинку робили якомога привабливішою, але, не виходячи за межі сформованих традицій. Двері були двостулкові, а вікна різноманітних форм і розмірів, і, як і в'їзні ворота, розташовувалися на фасадах у вільному композиванні. Друга частина будинку, що йшла всередину, являла собою кілька кімнат, серед яких спальні, кухні. Поширеною формою сполучення цих приміщень були наскрізні вхідні прорізи, що вздовж осі перетинали весь будинок, формуючи так звану анфіладу. Поширеним також було кругове планування кімнат, а дверні прорізи утворювали в них своєрідний кільцевий обхід. Внутрішнє планування будинку за необхідності могло мінялося. Найдалшою частиною будівлі був відкритий внутрішній двір. Коли тильні сторони будинків зросталися або до фасадного дому, що виходив на торгову вулицю, пристроювали тильний – двір ставав єдиним. Під будинками влаштовували великі склепінчасті підвали. Планування традиційного єврейського будинку відображало релігійні особливості (влаштування в конструкції даху розбірної прибудови для святкування ритуального курення; обов'язкова наявність у кожному житловому будинку мезузи (футляру з текстами молитов, написаними на прямокутному куску пергаменту), прикріпленої до правого боку одвірку вхідних дверей будинку; наявність декоративної таблички із символічним зображенням та написом релігійного змісту на внутрішній східній стіні будинку). Релігійно-етнічні впливи проявлялись в розписах інтер'єру з перевагою рослинного орнаменту, у різьбленому орнаменті внутрішніх стулок дерев'яних дверей, що ведуть до крамниці. Вони були завжди відкриті назустріч вимогливому клієнтові та були своєрідною рекламою.

Характер будинку, що розбудовувався не припускав архітектурної завершеності, його лабіринтова структура, відкритість усьому містечку узгоджувалася з визначеним світовідчуттям. Два головних мотиви були покладені в його основу: уявлення про тимчасовість життя у вигнанні, удаліні від Землі Обітованої, і щоденне чекання повернення на свою історичну землю. У другій половині XIX – на початку XX ст. зводяться цегельні житлові й торгові будинки, що зберігають звичний спосіб планування, але відрізняються вигадливими за силуетами фронтонами й карнизами, уособлюючи дух купецтва й міського укладу. У великих губернських містах єврейські житлові будинки не відзначалися таким колоритом, як у містечках, але на рубежі XIX–XX ст. для задоволення потреб зростаючого єврейського населення там зводять численні громадські споруди, що мали оригінальний

вигляд. Серед них єврейські лікарні, ремісничі училища, гімназії, адміністративні установи, благодійні товариства тощо.

На сьогоднішній день, єврейські житлові квартали в містах Волині зі своєю традиційною архітектурною побудовою простору в більшості втрачені. XX століття період масового руйнування міст, драматичні перипетії: Перша світова війна, погроми. У післявоєнний період відбудова із втратою специфічного архітектурного середовища через функціональну пристосованість.

На початку XX століття в Житомирі окрім єврейських кварталів були: 2 синагоги та більше 50 молитовних шкіл. Збереглася лише одна кам'яна молитовна школа рознощиків, збудована в 1913 році на вул. Мала Бердичівська. Житлова забудова колишніх єврейських кварталів існує тепер поодинокими пам'ятками. Цінність архітектурного середовища єврейських кварталів полягає в організації архітектурного простору, у якому створений комфортний масштаб об'ємів внаслідок: невеликої поверховості; розкриття простору назовні (влаштування затишних галерей, відкритих ганків, веранд, аркад, мансард, виступаючого об'єму входних дверей); гармонії силуетів забудови з місцевим ландшафтом, що надає історичному середовищу міст неповторної своєрідності.

На Волині більш збереженими лишилися будівлі синагог, молитовних шкіл, хоча внаслідок реконструкцій післявоєнного періоду вони втратили стильові ознаки сакральних споруд, внутрішнє планування та змінили архітектурний інтер'єр.

Автентичні єврейські квартали практично у всіх містах Волині безповоротно втрачені, тому, активно розбудовуючись, реконструюючи міста не будимо забувати про необхідність охорони й збереження історичної забудови. На сьогодні актуальним є продовження проведення дослідницьких робіт по виявленню та фіксації всіх уцілілих цінних пам'яток архітектури євреїв. Головною метою охорони історичної забудови є адаптація її до сучасного життя суспільства й збереження для прийдешніх поколінь. Наш архітектурно-життєвий простір повинен мати своє історично-пізнаване і разом із тим сучасне обличчя.